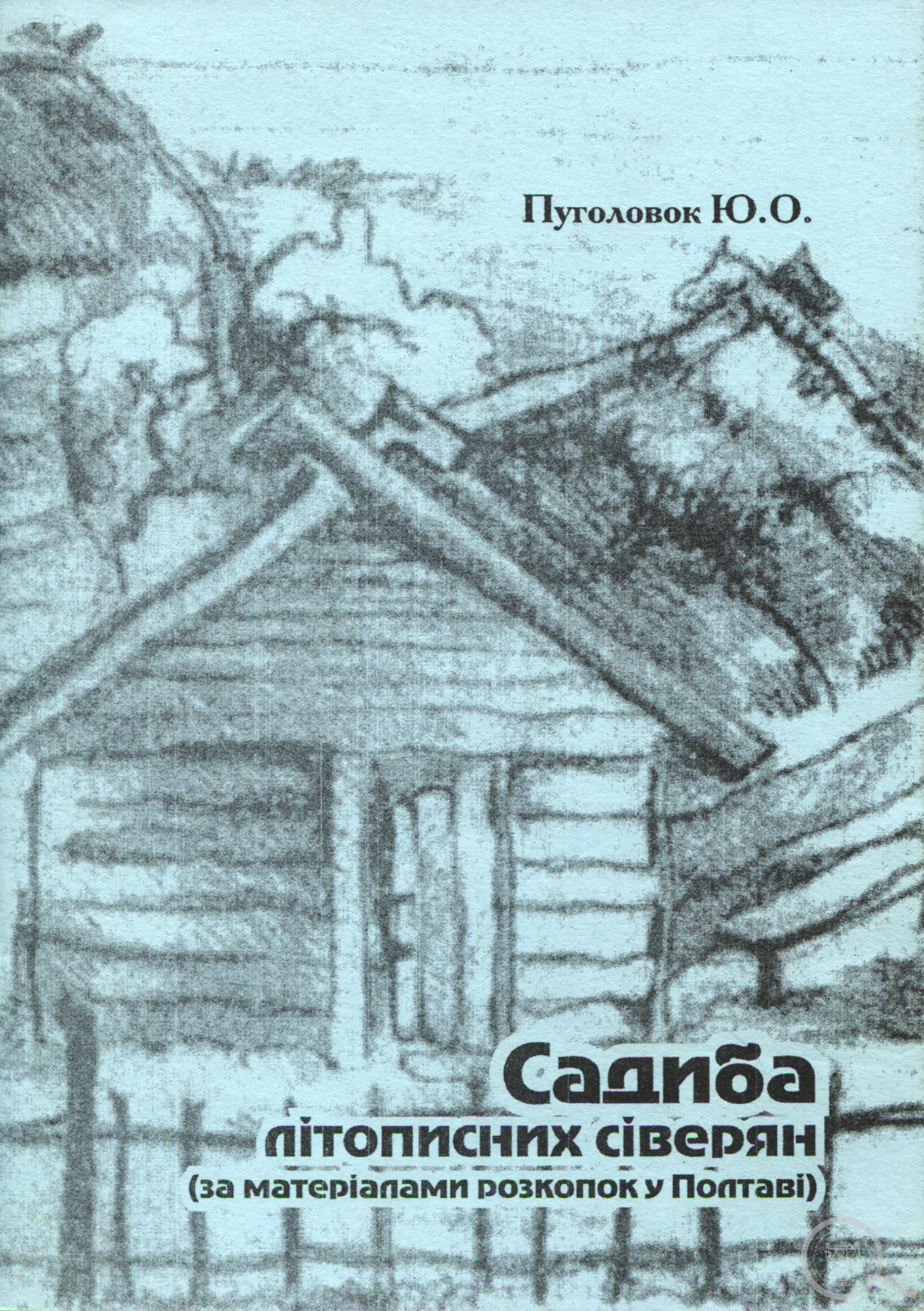

Пуголовок Ю.О.

Саднба
лїтописних сїверян
(за матеріалами розкопок у Полтаві)

Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Управління культури Полтавської облдержадміністрації

Пуголовок Ю.О.

Саднба
літописних сіверян
(за матеріалами розкопок у Полтаві)

Полтава
Видавництво “АСМІ”
ВЦ “Археологія”
2005

УДК 902/904 (477)
ББК 63.4 (4 УКР. - 4 Пол.)
П 88

Затверджено до друку Вченою радою Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, прот. №1 від 24 червня 2005 р.

Рецензенти:

Гавриленко І.М. — доцент кафедри історії Полтавського Національного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка, кандидат історичних наук

Приймак В.В. — заступник директора ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України

Відповідальний редактор — **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Пуголовков Ю.О.

П 88 **САДИБА ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН** (за матеріалами розкопок у Полтаві): — Полтава: Видавництво “АСМІ”, ВЦ “Археологія” ЦОДПА, 2005. — 48 с.: іл. (Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

У роботі розглядається варіант реконструкції зовнішнього і внутрішнього вигляду пізньороменського житла та планування садиби нижньоворсклинських сіверян — носіїв роменської культури, на основі матеріалів, отриманих у результаті археологічних досліджень на посаді літописної Лтави у 1997-1998 рр. Полтавською археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Для археологів, істориків, краєзнавців та студентів вузів.

ISBN

© Пуголовков Ю.О., 2005

© ВЦ “Археологія” ЦОДПА, 2005

Вступ

Немає і, вірогідно, не було на землі жодного народу, в якого не було б штучного житла. Всі люди відчують потребу хоча б уночі укритися від непогоди та небезпек. Для цього використання природних укриттів, таких, як печери або лісові хащі, замало, та вони й недостатньо зручні.

Розвиток людини безпосередньо пов'язаний із удосконаленням житла, тоді як власне архітектурне мистецтво розвивалось, головним чином, при спорудженні храмів, укріплень, громадських споруд. Давньоєгипетські піраміди, святилища, житло простого народу, розташоване поруч із ними, хоча і не можна порівняти між собою, є надзвичайно інформативними об'єктами матеріальної культури. Це повною мірою стосується і пам'яток Полтавської землі. Ті, хто зводив колосальні кургани в українських степах доби бронзи та скіфського часу, грандіозні вали городищ, жили в убогих хижах, але і перше, і друге — є творінням розуму та рук тих самих людей.

Дослідження житла, як і вивчення архітектурних стилів, особливостей складання народної архітектури, є важливим напрямком у розумінні найдавнішого минулого ряду народів, їх історії та культури. Надзвичайно актуальним залишається дослідження особливостей слов'янського житла на етапі формування Давньоруської держави, зокрема, домобудівництва літописних сіверян — носіїв роменської культури.

Зі становленням та розвитком Незалежної України особливої актуальності набуває дослідження ряду найдавніших етапів державотворення, вивчення попередніх періодів державності на теренах Українських земель, зокрема, Дніпровського Лівобережжя, де на межі I і II тисячоліть нашої ери постало політичне і територіальне об'єднання — союз племен сіверян — в якому вбачають носіїв роменської культури. Різнобічні аспекти життєдіяльності та політичної історії сіверян — наших попередників на території історичної Полтавщини [Сухобоків, 1975, С.3, 12-16.] — залишаються на сьогодні ще недостатньо вивченими.

Зокрема, це стосується житлових і господарських споруд того-часного населення — важливих свідчень економічного, господарського розвитку слов'янської спільноти. Майже не вивченими залишаються й архітектура господи, елементи інтер'єру, що є надзвичайно важливим для реконструкції житла наших прашурів часу становлення на історичній арені Давньої Русі.

Як і для пам'яток попередніх археологічних культур, поселенням роменського типу притаманні житлові споруди напівземлянкового типу. За деякими відмінностями у своєму облаштуванні, в різних районах Дніпровського Лівобережжя вони були перевалючим видом жител. Окремі відмінності у характері житлового помешкання можна пояснити впливом сусідів. Здебільшого, житла сіверян були заглибленими на 0,5-1,2 м у ґрунт, чотирикутними у плані, з прямовисними стінками котлованів, загальною площею — від 12 до 25 квадратних метрів, орієнтовані кутами переважно за сторонами світу. Ця традиція житлобудування вплинула і на наступний розвиток домобудівництва давньоруського та українського населення широкого регіону Лівобережної України.

Дослідники мають у своєму розпорядженні відкриті розкопками житлові комплекси роменської культури VIII-IX ст. з городищ Новотроїцьке на території Сумської області та Опішня на Полтавщині [*Ляпушкин, 1958, С.193-207; 1961, С.280-291; Сухобоков, Юренко, 1995, 72 с.*]. Проте, матеріалів, які б засвідчували розвиток домобудівництва у Сіверянських землях на межі X-XI ст. збереглося обмаль. Тому не можна залишити поза увагою матеріали, що отримані в ході археологічних досліджень, проведених до ювілею нашого міста на території Полтави у 1997-1999 рр. Охоронною археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник канд. іст. наук О.Б.Супруненко) [*Супруненко, 1999б, С.113-116.*]. На основі виявлених комплексів можна певною мірою здійснити реконструкцію зовнішнього вигляду, а разом із тим, уявити характер умеблювання, організацію інтер'єру і навіть скласти схему планувальної структури окремих ділянок пізньороменських поселень сіверян часу складання Київоруської держави.

На основі аналізу решток житлових і господарських приміщень пізньороменського періоду з посаду літописної Лтави, котрі значно розширюють наші уявлення про світ матеріальної культури і побуту літописних сіверян, та на основі аналізу наявних та архітектурних відомостей про особливості домобудівництва окремого регіону Сіверії — Нижнього Поворскля на межі I-II тис. н.е., спробуємо відновити умови життя та елементи побуту наших пращурів, рівень розвитку їх житлобудівельної культури.

Метою даного дослідження є історичне реконструювання зовнішнього і внутрішнього вигляду сіверянського житла пізньороменської епохи з поселення літописної Лтави, відтворення документально-достовірних елементів внутрішніх конструкцій, окремих меблів та іншого хатнього начиння, створення планувально-просторової реконструкції садиби мешканців Полтави кінця X - поч. XI ст. Хронологічні рамки проведеного дослідження зумовлені часовими межами існування виявлених при розкопках житлово-господарських комплексів, датованих кінцем X - початком XI ст.

Місцем здійснених досліджень виявилось плато правого корінного берега р. Ворскла — між вул. Леніна, Першотравневим провулком, Першотравневим проспектом та площею Леніна, включаючи забудову вул. Братів Литвинових. Вибір ділянки досліджень був зумовлений будівництвом готельного комплексу з бізнес-центром у Полтаві. До речі, ці роботи дали змогу встановити і 1100-літній вік Полтави [Толочко, 1999, С.5-6]. Отже, територіальні рамки роботи не виходять за межі мікрорегіону Нижнього Поворскля та Полтави, хоча для вивчення і реконструкції досліджених об'єктів залучаються матеріали із досліджених пам'яток Середнього Поворскля та басейну Псла.

У роботі використані суто археологічні та архітектурні методи досліджень — стратиграфічного і комплексного аналізу залишків стародавніх споруд, засади графічної реконструкції об'єктів найдавнішої архітектури, вироблені теоретиками давньоруської архітектури — П.О.Раппопортом та Г.В.Борисевичем [Раппопорт, 1975, 178 с.; Борисевич, 1987, С.26-31].

Джерельна база роботи ґрунтується на вивчених шляхом розкопок житлово-господарських об'єктах з посаду літописної

Лтави, зафіксованих графічно і фотографічно у ході досліджень [Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, Арк.3-8; Супруненко, Кулатова, Коваленко, Мироненко, Приймак, 1998, Арк.3-28; Супруненко, Коваленко, Мироненко, Приймак, 1998, Арк.2-41], та на результатах археологічних досліджень укріплених поселень роменської культури, зокрема, поблизу села Пристайлове (кол. Новотроїцьке) Лебединського району Сумської області [Ляпушин, 1958, С.280-291], а також в урочищі Городище, у селищі Опішня Зіньківського району Полтавської області. Робота спирається як на наявні сьогодні реконструкції житлових і господарських споруд роменської культури, створені у 50-70-х роках ХХ ст. відомими дослідниками слов'янських старожитностей, так і на найновіші розробки сучасних учених [Петрашенко, 1981, С.48-59; Винников, 1984, С.107-109; Сухобоков, Юренко, 1995, С.12, 24-28; Приймак, 1999, С.16; Коваленко В.П. 1999, С.33-43; Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.47-58; Григорьев, 2000, 263 с.].

Автор щиро вдячний усім, хто підтримував та допомагав під час роботи над виданням.

I. Історичний центр міста Полтави та дослідження пізньороменських старожитностей

У ході археологічних досліджень 1997-1998 рр. в зоні будівництва готельного комплексу в Полтаві, по вулиці Братів Литвинових та на Першотравневому проспекті, досліджена велика ділянка селища роменсько-давньоруського часу, комплекс пам'яток якого належить до посаду літописного міста Лтави [Приймак, Супруненко, 1998, С.2 обкл.]. У дванадцяти розкопах були виявлені вагомі підтвердження існування посаду роменського і давньоруського поселення протягом IX-XIII ст., отримані матеріали, що засвідчили продовження тут життя й у другій половині XIII-XIV ст. [Моця, 1999, С.10; Супруненко, Приймак, МIRONENKO, 2004, С.17-22.]. Розкопками з різною мірою повноти відкрито майже тридцять жител роменсько-давньоруського часу, шість господарських споруд, понад сто тридцять господарських ям IX-XIV ст., колодязі, зерносховища, ділянки підземних ходів та глибоких льохів, котловани житлових будинків доби пізнього українського середньовіччя. Виявлені залишки регулярної забудови полкового і губернського міста Полтави, речові свідчення часу оборони міста від шведів 1708-1709 рр. [Супруненко, 1999в, С. 9-15]. Матеріали, виявлені на посаді літописної Лтави, цілком вписуються у розуміння тих етнокультурних процесів, що мали місце в широкому регіоні Дніпровського Лівобережжя упродовж останнього тисячоліття.

Останнє століття I тис. н.е. на території Дніпровського Лівобережжя представлене раньослов'янськими пам'ятками роменської культури. Свою назву ці пам'ятки отримали за місцезнаходженням епонімного городища поблизу м. Ромни — городищем Монастирищем, яке на поч. XX ст. відкрив та протягом декількох років досліджував М.О.Макаренко [Макаренко, 1907, С.38-90; 1926, С.3-21.]. Пізніше роменські пам'ятки Дніпровського Лівобережжя вивчали: П.М.Третьяков, І.І.Ляпушкін, Д.Т.Березовець, В.Й.Довженок, М.В.Воєводський, Ф.М.Заверняєв,

В.А.Падін, Б.А.Шрамко, В.В.Сєдов, О.В.Сухобоков та С.П. Юренко, О.В.Григор'єв, Ю.Ю.Моргунов та В.В.Приймак.

Роменські старожитності поширені переважно на території Дніпровського Лівобезжжя, під яким здебільшого розуміють Лівобережну Україну та деякі області сусідньої Російської Федерації, до басейну Десни і Сейму. В межах цього регіону пам'ятки роменської культури займають верхні та середні течії головних лівих приток Дніпра (рр. Сула, Псел, Ворскла), увесь басейн Сейму та район до північно-західного кордону Брянської області [Сухобоков, 1992, С.37; Приймак, 1999, С.28-43]. Деякі роменські поселення на заході — виходять на Дніпро (Любеч). На сході межею розповсюдження роменської культури є лінія Шапуленка-Мохнач, де роменські поселення розміщені по Ворсклі та Сіверському Дінцю [Кашкин, 1993, С.245-248; Шинаков, Гурьянов, 1994, С.257]. Південна їх межа співпадає з кордоном поширення лісостепу і проходить повз Коробів — Решетняки (Старі Санжари) — Жовнин.

Треба зауважити, що поселення роменської культури розташовані нерівномірно на зазначеній території. Найбільше їх зосереджено у колишніх лісових районах, із підзолистими ґрунтами, де вони складають окремі групи городищ, поселень та курганних могильників [Приймак, 1999, С.15-17].

У вивченні старожитностей роменської культури особливе місце посідають матеріали, отримані під час археологічних досліджень у Полтаві, одному з найпівденніших центрів розселення сіверян. Слід зазначити, що населені пункти з їх оборонними спорудами виникали на важливих у географічному відношенні позиціях. Це повною мірою стосується й роменсько-давньоруського поселення в історичному центрі Полтави — літописної Лтави. Археологічні матеріали досліджень цієї пам'ятки, отримані рядом учених протягом 1945-2000 рр. (Ляпушкін І.І., Кулатова І.М. і Григор'єв О.В., Супруненко О.Б., Приймак В.В. та ін.), дають підстави окреслити територію та межі найдавнішого Полтавського поселення, спираючись на засади архітектурного аналізу просторових теренів міста, здійсненого В.В.Вечерським [Вечерський, 1993, С.26-44].

Поселення кінця I — початку II тис. н.е. займали панівне положення у ландшафті над річковими долинами, озерами, болотами, використовуючи його, і гармонійно вписувалися в умови місцевості, завдяки чому в майбутньому (вже за новітньої доби) виникли своєрідні ансамблі містобудівного характеру. Це певною мірою стосується всіх районів Дніпровського Лівобережжя, де на межі I та II тис. н.е. постало політичне й територіальне об'єднання — племінний союз сіверян — носіїв роменської культури. Більшість роменських поселень склалися із городища та прилеглих до нього, переважно із напільного боку, селищ-посадів (селища), розміри яких іноді перевищували укріплену частину у кілька разів, утворюючи з ним єдине ціле.

Ландшафтна ситуація Полтави дуже виразна: просторовий терен поділяється на дві різко відмінні зони — низинну, заболочену заплаву Ворскли і високе надвorskлянське плато, прорізане ярами, в яких раніше протікали струмки. На цьому плато вирізняються три панівні висоти (з півдня на північ): на одній з них — комплекс колишнього дворянського Інституту шляхтянок — сучасний Полтавський Національний технічний університет ім. Ю.В.Кондратюка (Інститутська гора); друга — називалася “Городище”, або “Старий город” — Старополтавська гора, вона є найдавнішим історичним центром Полтави (у XVII-XVIII ст. мала назву Подільська гора, з середини XIX ст., за іменем Івана Котляревського і поданням відомого археолога-земляка середини XIX ст. О.В.Терещенка — Іванова гора); третій мис-підвищення, де розташований Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, отримав топонімічний орієнтир — Монастирська гора. За такої ландшафтною ситуації розпланування мало враховувати природні рубежі, вододіли, вісі долин. Адже у давнину головні шляхи проходили вододілами, а зв'язки між близькими поселеннями — за вісями їх долин. Тож, при формуванні обсягово-просторової композиції майбутнього поселення повною мірою враховувалися особливості різних форм рельєфу [Вечерський, 1993, С.28-31]. І особливо це було важливо саме для перших мешканців надвorskлянських підвищень високого берега — сіверян.

Отже, поселення було укріпленим, тобто городищем [Ляскоронский, 1907, С.187-188, рис.40; Ляпушкин, 1961, С.268-269;

Куза, 1996, С.194-195], займало мис Іванової гори — між дзвіницею сучасного Свято-Успенського кафедрального собору [Ляпушкін, 1949, С.58,74,75; Супруненко, 1999а, С.38], частково — подвір'ями новітніх п'ятиповерхових житлових будинків (Соборний майдан, № № 6, 8) та рестораном “Іванова гора”, розкинувшись на півночі, ймовірно, до перехрестя Соборного майдану з вулицями Жовтневою і Паризької Комуни. Цю тезу підтверджують результати розкопок 1946 р. І.І.Ляпушкіна [Ляпушкін, 1949, С.58-75; 1951, С.41-42] та 1990 р. І.М.Кулатової й О.В.Григор'єва [Кулатова, 1994, С.11-14], найновіші роботи на подвір'ї Спаської церкви Л.І.Виногородської 2004 р. [повідомлення Л.І.Виногородської, 2005 р.], а також окремі знахідки монетних і речових скарбів [Макаренко, 1908, С.201-205; Котляр, 1971, С.42-43].

Територію навколо городища, — на північний схід від нього — до Панянського узвозу, Спаської церкви і вул. Братів Литвинових — займало навколишнє селище-посад, що також встановлено шляхом розвідкових обстежень і охоронних розкопок [Супруненко, 1999в, С.9-12], зокрема, на території Полтавської кондитерської фабрики [Григор'єв, Кулатова, 1999, С.22-23]. У 1992-1993 рр. шляхом розкопок досліджувалася й північно-західна та західна частини посаду — на Інститутській горі, у межах зазначеної вище території [Супруненко, 1998, С.89-115]. Результатом цих робіт стало відкриття порівняно щільно забудованої ділянки території селища Х - початку ХІ ст. вздовж Мазурівського яру, на схід від Першотравневого проспекту, починаючи від площі Леніна, — до входу у парк Перемоги та корпусів гуртожитків Полтавського технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка [Супруненко, 1999б, С.113-114]. Спорадична забудова роменської культури відзначена й на території парку Перемоги, вздовж вулиці Садової [Супруненко, 1999г, С.22-23]. Усе це дає підстави окреслити територію посаду роменсько-давньоруського центру загальною площею — більше 45 га (виключаючи схили, ділянки ярів тощо).

З огляду на окреслену територію та закономірності планування роменсько-давньоруських городищ Дніпровського Лівобережжя, визначені Ю.Ю.Моргуновим [Моргунов, 1990, С.106-108], площа дитинця Лтави становила за давньоруського часу близько 1 га [Супруненко, 1999а, С.19]. Для більш раннього пізньороменсь-

кого — вона мала бути значно меншою. На сьогодні Полтавське поселення роменської культури уявляється одним із найпівденніших великих центрів східних сіверян [Супруненко, 1998, С.104-105], пов'язується з розміщенням тут “малого” княжіння — нижньоворсклинського осередку слов'янського населення регіону [Приймак, Супруненко, 1998, С.2 обкл.]. На це вказує наявність низки городищ і поселень у нижній течії Ворскли.

В IX-XI ст. Соборний майдан — прилеглий посад і, можливо, городище — були щільно забудованими. Котловани жител, господарських приміщень та ям, внаслідок численних перебудов перекривали одне одного, засвідчуючи використання кожного клаптика укріпленої чи прилеглої до городища площі. Відкритим залишається питання щодо забудови дитинця. Якою вона була — круговою, вуличною чи хаотичною - визначають наступні стаціонарні дослідження, якщо такі можна буде зробити посеред сучасної забудови. Можна припустити, що на Івановій горі господи розміщувалися вулицями — у напрямку північ-південь. На це вказують результати розкопок поки що невеликих площ. На Інститутській горі простежені рештки двох “вулиць”, що прямували вздовж Мазурівського яру до Миколаївської гірки. О.Б.Супруненьком наведені аргументи про розміщення на цій посмітній полтавській гірці ще одного невеликого городища, культурні нашарування якого пошкоджені пізньосередньовічною забудовою. Це припущення має чимало підстав, адже більшість роменсько-давньоруських городищ Поворскля мають по два, а то й по три укріплення [Супруненко, 1999г, С.23]. Але існування таких укріплень датується більш пізнім часом — XII-XIII ст.

На сьогодні маємо чимало даних щодо забудови посаду, отриманих у ході розкопок 1997-2000 рр. Розкопками спорадично охоплена ділянка площею 1,5 га у північно-східній частині Інститутської гори (Першотравневі просп. та провулок, вул. Братів Литвинових). Посад заселявся не після освоєння території дитинця, а практично одночасно із ним, тобто, вже з початку IX ст. Остаточне ж формування його території відбувається в середині — кінці X ст. На користь цього твердження свідчить кількісне співвідношення виявлених житлових комплексів: 3% — споруди IX-X ст.; 60% — X — початку XI ст.; 3% — XI ст. [Супру-

**Територія археологічного комплексу роменсько-
давньоруської доби у Полтаві
(за В.М.Вадімовим та О.Б.Супрунечком, 1998).**

- I — культурні нашарування доби пізнього українського середньовіччя;
II — територія, зайнята поселенням роменської культури.
1 — городище на Івановій горі; 2,3 — посад; 4 — курганний могильник;
5 — городище на Миколаївській гірці.

ненко, 1999г, С.23]. Отже, заселення посаду відбувалося поступово, вздовж основних шляхів переміщень на майбутніх міських теренах і майбутніх вулиць, у безпосередній близькості від ядра поселення.

На кінець X - початок XI ст. можемо констатувати наявність міського курганного некрополю на плато (сучасне подвір'я Полтавського краєзнавчого музею та прилегла територія), а також факти захоронення мешканців поселення у господарських ямах на посаді (вул. Бр. Литвинових та Соборний майдан) [Артем'єв, 1999, С.69].

У ході останніх розкопок виявлені досить яскраві матеріали роменської культури, що поетапно вводяться до наукового обігу полтавськими і сумськими вченими — О.Б.Супруненко, В.В.Приймаком, І.М.Кулатовою, К.М.Мироненком та О.В.Коваленко [Супруненко, 1999в, С.9-27; Приймак, 1999, С.28-43; Мироненко, 1999, С.49-55; Коваленко, Мироненко, Супруненко, 1999, С.73-76; Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, С.52-71; Левченко, Мироненко, Супруненко, 2001, С.46-60]. Зазначимо, що більше 60 відсотків із відкритих у Полтаві житлово-господарських об'єктів належить саме до матеріалів роменської культури [Супруненко, 1999г, С.23]. Це не багато — не мало, а 22 житла, 3 господарських споруди, половина із досліджених розкопками господарських ям тощо.

Отже, без залучення виявлених у Полтаві матеріальних залишків життєдіяльності сіверян вже не можна скласти повноцінних уявлень про розвиток роменської культури в широкому регіоні Дніпровського Лівобережжя [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.47, 65, 67], і, зокрема, на найбільш пізньому етапі існування такого явища, як сіверянське угруповання часу остаточної інкорпорації населення роменської культури до складу Русі наприкінці X - на початку XI ст.

II. Житлово-господарські комплекси роменської культури з посаду пітописної Птави

Як уже зазначалося, дослідження 1993 та 1997-1998 рр. підтвердили наявність роменського селища вздовж Першотравневого проспекту. Свого розквіту ця ділянка поселення досягла наприкінці X ст. До цієї епохи тут відносяться рештки двадцяти напівземлянкових жител різного ступеню збереженості, розміром до 5 х 6 м, із залишками входів, споруджених з материкового суглинку останців печей, зведених із застосуванням глиняних вальків і пісковикового каміння, а часом кісток викопних тварин, кілька господарських споруд, понад три десятки господарських ям. Всі ці об'єкти мали сліди пожежі і були зруйновані в перших десятиріччях XI ст. Всі котловани жител заповнювалися культурним шаром з кружальною керамікою XI-XII ст. *[Супруненко, 1998, С.96-104].*

При археологічних розкопках на Соборному майдані і території кондитерської фабрики (вул. Спаська) виявлено п'ять невеликих напівземлянкових жител роменського часу каркасно-стовпової конструкції, підлога яких влаштовувалась у вигляді долівки, з кількома господарськими ямами, а то і льохами поряд з будівлями. Житло іноді мало вирізані в материку уступи та зведену із суглинку піч. Навколо жител знаходилися численні господарські ями для зерна круглої у плані форми. Розміри таких жител, підквадратної у плані форми, становили близько 4,5 х 4,7 м. Вони заглиблювались у ґрунт на 0,5-0,7 м. Датуються такі житлові комплекси другою половиною IX - кінцем X ст. *[Ляпушкін, 1949, С.59-65; Григорьев, 2000, С.79-108].*

Зупинимося на найбільш показових, на погляд дослідників *[Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.47-49]*, житлово-господарських комплексах пізньороменської епохи з Полтави. Це, зокрема, житло № 11, яке було виявлене у розкопі № 9 під час досліджень 1998 р.

Житло відкрите у центральній частині розколу. За сторонами світу його рештки орієнтовані кутами. Розмір котловану напівземлянки — 4,8 x 5,4 м (площа — 25,9 кв. м). З огляду на розміри, — це житло більш-менш заможної родини .

Верхня частина заповнення решток котловану місцями знищена траншеями водогону і перекопана, разом зі значною частиною перекриваючого його житла № 11а другої чверті — середини XI ст., на рівні впуску до котловану житла № 11, і збереглося частково. Стінки котловану майже рівні, кути — близькі до прямокутних, за винятком північно-західного, пошкодженого траншеями. Підлога котловану рівна, з невеликим пониженням до центру.

На рівні підлоги виявлені:

- вісьовий (північний захід - південний схід) ряд ямок від сохи, позначений глибокими ямами від стовпів та рядом ямок різної глибини, що знаходились поряд. Це, напевне, свідчить на користь припущення про підпирання сволока новими стовпами при старінні дерев'яної конструкції та зміцнення сохи від прогинання, під вагою горішньої частини споруди;

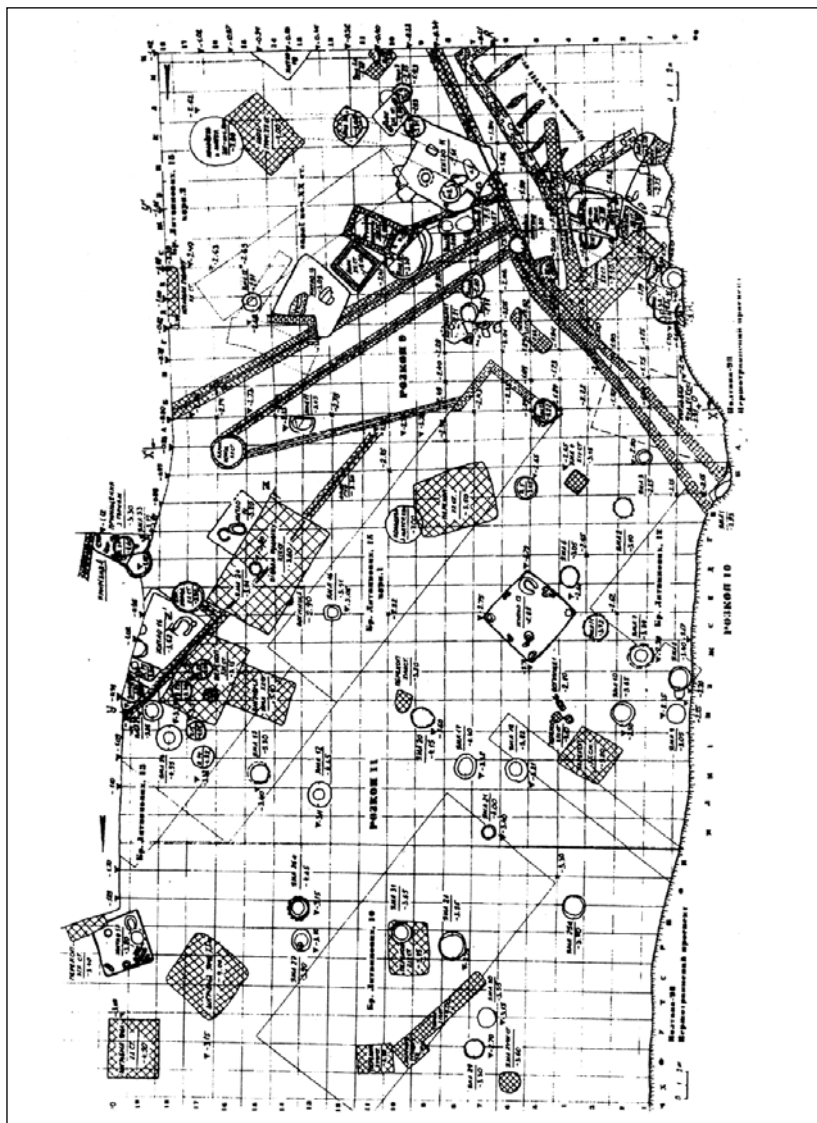
- ряди ямок різного розміру, розташовані вздовж стіни котловану, призначення яких розглядається, як основа для влаштування меблів, а також ряди ямок трохи більших розмірів — вздовж зовнішніх стінок котловану, віднесених від останніх. Останні розглядаються також як основа внутрішнього облаштування житлового приміщення (встановлення лав-лежаків, нарполу тощо);

- продавлені сліди від товстих дошок обшивки стін, край південно-західного кута житла. Приблизні розміри цих плах досягали 0,10-0,15 м та 3,00 м відповідно у ширину і довжину;

- ряд невеликих ямок від кілочків, згрупованих навколо неглибокої, овальної, з двома внутрішніми ямками заглибини. Розміри, наявність вуглин та випалу поверхні поряд можуть пояснити їх призначення як місце для влаштування освітлювального пристрою — встановлення скалки чи існування “очажка”-коминця;

- круглу пляму вогнища, розташовану вище долівки, край південно-східної опори сохи, збагачену значною кількістю ву-

**План розкопок ділянки посаду літописної Лтави
на Першотравневому проспекті
Дослідження ЦОДПА, 1998 р. (За О.Б.Супруненьком)**

гілля, перепалених фрагментів обмазки, луски риби. Південно-західний край вогнища перекривав завалений розвалом глиняного противня, підпрямокутної форми добре випалений майданчик — рештки влаштування жаровні, західніше — випалений котлован такої ж форми, від місця встановлення розбитого противня, заповнений попелом, вугликами від гілочок дерев і кущів та рибацією лускою;

- групу невеликих ямок від кілочків у центрі, аналогічних описаним вище, але більших за розміром, розташованих прямокутником, які розглядаються як основа корзини;

- аналогічну групу ямок у західній частині житла, розміщених на площі 0,3 x 0,6 м. Вони можуть бути ймовірним місцем влаштування огорожі-клітки для птахів — між стовпами внутрішнього облаштування;

- пляму, вимазану світлою глиною, зі слідами підбілювання, на долівці житла, у його південно-східній частині, між піччю та південно-східною стінкою. Загальні розміри такої вирівняної ділянки полагодженої долівки становили 3,4 x 2,1 м.

Обмазкою було перекрите й заповнення всіх стовпових ямок по вісі сволока; ряд підпрямокутних та видовжено-прямокутних ямок біля північно-східної стінки, дві з яких — глибші, з півночі — стовпові, дві останні - менш глибокі і видовжені, що слугували для укладання тут шматків лаг, на які спиралася ляда чи покрішка розташованої поруч господарської ями;

- ближче до південно-східного кутка розташовувалась господарська яма-льох, дзвоноподібної у перетині форми, із завуженою горловиною. Вирівняні і витерті у процесі використання льоху стінки закруглено переходили у горизонтальне дно;

- підтрапецієподібну у плані яму — запічний котлован зерносховища, заглиблений нижче підлоги. У центрі цього котловану, з півдня, виявлена стовпова ямка. У заповненні котловану відзначена значна кількість уламків обмазки, численні вуглики, шматки обгорілих дощок та кілька обгорілих зернівок пшениці;

- незначні уступи вздовж північно-західної та північної стінок котловану, висотою 0,15-0,20 м від рівня долівки і шириною 0,20-0,40 м.

У прилеглий до північно-східного кутка частині стінки житла виявлений трикутний у плані виступ — заглибина, яка поступово понижувалася до котловану житла. Найвірогідніше, що саме цей уступ був частиною вхідної конструкції, про що свідчили знахідки вуглин у чорноземному заповненні навколо.

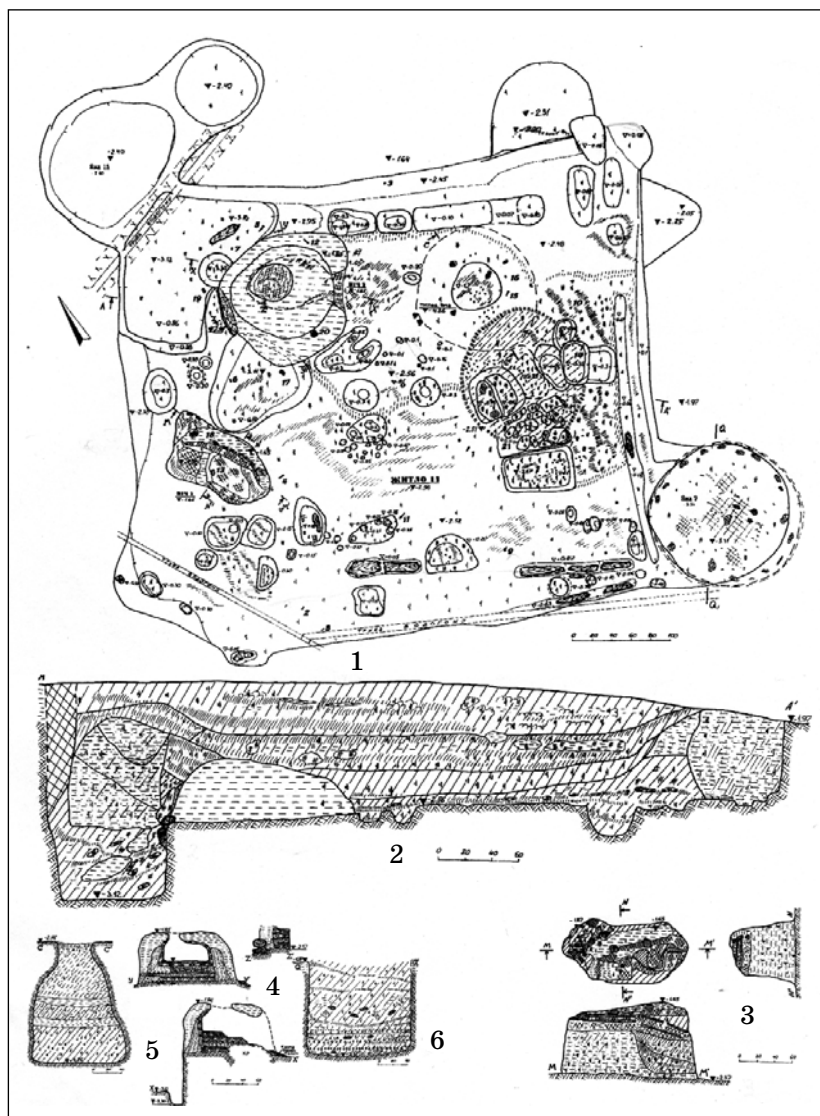
На північний схід від цього уступу до вказаного житла прилягали рештки господарської ями напівкруглої форми, з рівним дном і вертикальними стінками, котра функціонувала у другій половині Х ст. і передувала етапу зведення житла.

До південно-західного кутка житла прилягала господарська яма №9, яку слід розглядати як невід'ємну складову частину житлового комплексу. Про це свідчать простежений розрив у південно-східній стінці, наявність слідів дощатого простінку між внутрішнім обсягом житла і ямою. Яма споруджена край кута котловану і має круглу форму, близьку у перетині, до циліндричної. Випалені стінки в основі переходили у горизонтальне закруглене дно.

У північно-східному кутку житла розміщувалася підковоподібна, у плані, опалювальна споруда-піч, зведена на материковій долівці з принесеної глини. Зовнішні розміри печі становили — 1,3 x 1,4 м. Піч збереглася на висоту 0,7 м. Зверху на печі зберігся овальний у плані отвір. При дослідженні печі встановлено три будівельних періоди існування опалювальної споруди. Піч була відмежована від стін котловану і оточена у цьому проміжку стовповими ямками від решток умеблювання. Розміри топкової камери залишались у процесі чергових реконструкцій незмінними і становили 0,66 x 0,90 м.

Не менш показовим є житло № 12, що знаходилося у південно-західній частині розкопу № 11/1998 р. За сторонами світу воно було орієнтоване кутами. Розміри його становили 4,3 x 4,6 м, площа — 19,8 кв. м. Стінки котловану рівні, окрім західного кутка, зі сходу — пошкоджені, кути ледь закруглені. Підлога рівна. У житлі була відкрита одна опалювальна споруда — піч, підковоподібної форми, зведена з принесеної глини. У котловані знайдені рештки умеблювання, у вигляді ряду невеликих стовпових ямок, відбитків від дна великої плетеної із лози корзини, також два ряди стовпових ям, які можна реконструювати як стояки нар,

**Полтава, посад. План житла № 11/1998 р.
(за О.Б. Супруненьком)**

План (1) і перетин (2) житла; пічок (3-4);
господарської ями-льоху (5); ями № 9 (6)

полу та лав. На підставі знахідок кераміки й округлої каркасної печі, житло № 12 можна датувати початком XI ст. Слід зауважити, що дане приміщення необхідно віднести до будинків незаможної частини населення літописної Лтави, оскільки на його спорудження було витрачено значно менше будівельного матеріалу, аніж для будівництва більш “багатших” жител [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.50-57].

До складу господи описаного вище житлового комплексу № 11 входило кілька господарських споруд. Функціональні особливості та їх господарське призначення будуть розглянуті нижче, поки що варто зазначити, що всі вони існували на кінець X - початок XI ст., тобто вписувалися в хронологічні межі існування житлового комплексу.

Отже, на основі матеріалів, отриманих при дослідженні житлово-господарських комплексів, зрозуміло, що на час входження літописної Лтави до складу Києворуської держави забудова нижньоворсклинського центру складалася з різноманітних житлових та господарських споруд. Можна стверджувати, що на той час населення городища і посаду розподілялося на різні за соціальним становищем верстви вже феодалізованого суспільства. Досліджені комплекси, напевне, належать рядовим мешканцям поселення. Виявлена у розкопі № 9 орієнтація жител та черговість їх розміщення, крім того, вказують на наявність давнього вуличного планування, що збігалось за віссю з напрямком колишнього відрізу вулиці Братів Литвинових [Пуголов, 2001, С.94-96].

III. Роменська садиба як структурна одиниця забудови сіверянського поселення

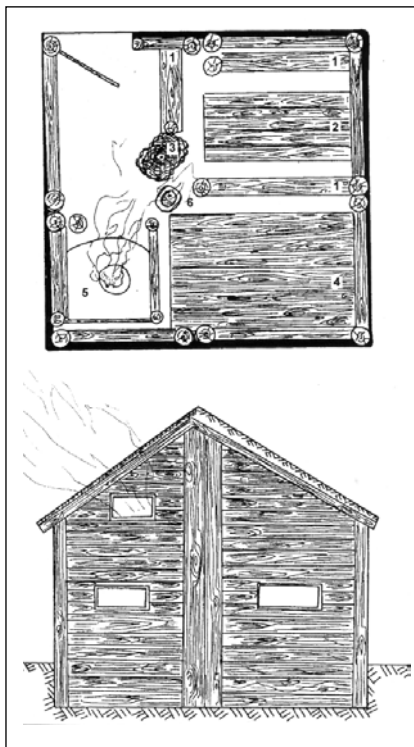
Виявлення особливостей влаштування житла населення роменської культури, перш за все, їх основних елементів — конструкції, планової схеми і типу печей, здійснене фахівцями у галузі слов'яно-руської археології [*Раннопорт, 1975, С.157*], — дозволяє зробити спробу хоча б у найзагальніших рисах реконструювати такі споруди. Враховуючи археологічні матеріали досліджень домобудівних конструкцій широкого регіону розселення сіверян, отримані в ході археологічних досліджень, спеціалісти відзначають широке переважання стовпових конструкцій над зрубними, коли при влаштуванні напівземлянкових будинків зруб повністю витісняється каркасно-стовповою конструкцією.

На рубежі X-XI ст. у Дніпровському Лівобережжі поступово зникають підпрямокутні глинобитні печі, які замінюються круглими чи овальними, виліпленими з принесеної з околу глини, із застосуванням природного каміння, часом — битої кераміки, керамічних конусів, а то й залізного шлаку чи криці [*Приходнюк, 1971, С.26; Раннопорт, 1975, С.159*].

Найбільш суттєві зміни в домобудівництві проходять на рубежі X-XI ст. У планувальній структурі житла змінюється традиційна для попередніх епох схема: піч із заднього від входу кутка поступово переміщується у розташований поряд зі входом, повертається челюстями до нього. Таке планування характерне саме для південних районів Русі [*Кухаренко, 1957, С.44*], зокрема, для Нижнього Поворскля. Саме це і спостерігаємо на рештках досліджених у Полтаві житлових споруд.

Стабільною для X-XI ст. залишається тенденція орієнтації жител кутами чи стінами за сторонами світу, розміщення печі у північній частині житла. Навіть у XIX ст. українські хати ставилися так, щоб стіна з дверима виходила на південь. Серед наведених у роботі полтавських жител є поодинокі винятки — напівземлянка № 12, де розміщення печі у південно-західному кутку

Документальна реконструкція пізньороменського житла

№ 12/1998 р.

(За В.В.Приймаком та О.В.Коваленко)

1 — лави; 2 — стіл; 3 — корзина;

4 — нари-піл; 5 — пічка.

залишки матеріалів (дерева, суглинку, дерну, слідів вапняної побілки, навіть попелу). Також виявлені відбитки від дерев'яних плах, сліди стовпових конструкцій (клітки для тварин, влаштування умеблювання тощо), відбитки від плетеної корзини, сліди від розташування жаровні. На перший погляд, цих залишків обмаль, але при комплексному аналізі їх розміщення, у співставленні з польовими кресленнями, їх виявляється вдосталь для отримання уявлень про тогочасний вигляд жител. Використовуючи дані етнографії [Зеленин, 1991, С.289-318], можемо скласти

було зумовлене, скоріше за все, характером садибного планування.

У цілому характерними для півдня Сіверянських земель протягом X-XI ст. залишалися: влаштування материкової долівки — полу, з частковим його підмазуванням, як це відзначено на Полтавському посаді; поява конструкцій типу настилу полу, елементи якого простежуються вже і за полтавськими старожитностями (ляди, покришки); наявність значної кількості стовпів і стовпчиків — основи стаціонарно встановлених меблів. Варто відзначити розповсюджене на Русі влаштування “підземних” господарських частин житла — ям, зерносховищ, схованок, льохів тощо.

Основою для реконструкції жител населення літописної Лтави є документально зафіксовані розкопками

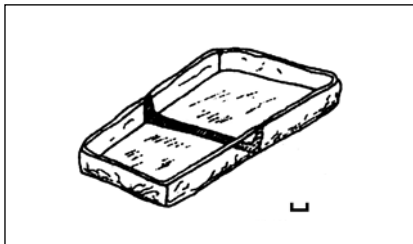
більш повне уявлення про характер житлово-господарських комплексів найпізнішого етапу розвитку сіверянської спільноти [Українці, 1999, С.13-74].

Безумовно, житла, виявлені у Полтаві, належать до типових напівземлянок, підпрямокутних чи майже квадратних за формою в плані, викопаних у материковому ґрунті. Стінки такого житла облицховувалися дерев'яними плахами чи дошками, які трималися системою стовпів, розташованих, здебільшого, у три ряди. Проміжок між стінками котловану і деревом утрамбовувався суглинком, напевне, у нижній частині — закріплювався дерном. Стіни житла здіймалися на 1,0-1,5 м над рівнем давнього горизонту, а в материк — “врізалися” близько 1,0 м. Проміжки та ділянки між плахами ущільнювалися мохом, часом підмазувалися глиною. Останнє, напевне, було більш характерним для сіверянських старожитностей Поворскля.

З огляду на характер погодних умов (порівняно вологе літо та суворі сніжна зима), покрівля жител споруджувалася двоскатною. Її скати орієнтувалися у широтному напрямку. Стрімкість таких скатів була незначною. На нашу думку, вона не перевищувала 30-35°, що передбачало введення до конструкції житла горища. Покрівля спиралася на поперечні лаги і стропила, простір між якими, вздовж вісі житла, викладався жердинами або дошками. Наявність описаної конструкції передбачає можливість горизонтальної обшивки стін додатково дошками, але підтверджень цьому на сьогодні не виявлено.

Стовпова конструкція каркасу житла була основою влаштування всіляких меблів — лав, лежанок, додаткових полиць для посуду та іншого хатнього начиння. До додаткових стовпів і каркасу кріпилися двері. Стовповими також були основа столу чи столиків, ймовірно, “стаціонарних” ослінчиків тощо [Пуголов, 2000, С.6-9; 2001, С.95-96]. Простір між стовпчиками таких простих меблів займали запаси збіжжя, вміщені у тесаних скринях, коробах, горщиках-зерновиках, мішках. Під лавами чи між стовпчиками могли розташовуватися клітки для птиці і дрібних тварин. У долівку заганялися і каркаси плетених корзин [Пуголов, 2001, С.91-93].

**Полтава, посад.
Реконструкція надпідчного
противня-жаровні**

ких споруд на посаді літописної Лтави у 1997 р. (зберігається у фондах ЦОДПА) [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.53, рис.7].

Світло до такого житла потрапляло через двері, якщо вони були відчинені, або через невелике віконце над піччю. Саме через ці два отвори виходили дим та кіптява від печі, адже житло топилося “по-чорному”.

Можна лише здогадуватися про облаштування зерносковища у житлі № 11, де, можливо, споруджували додатковий простінок, полиці зверху та ін. Над піччю цього житла могли знаходитися й полиці для посуду, або ж — нари над піччю для дітей чи старших членів родини.

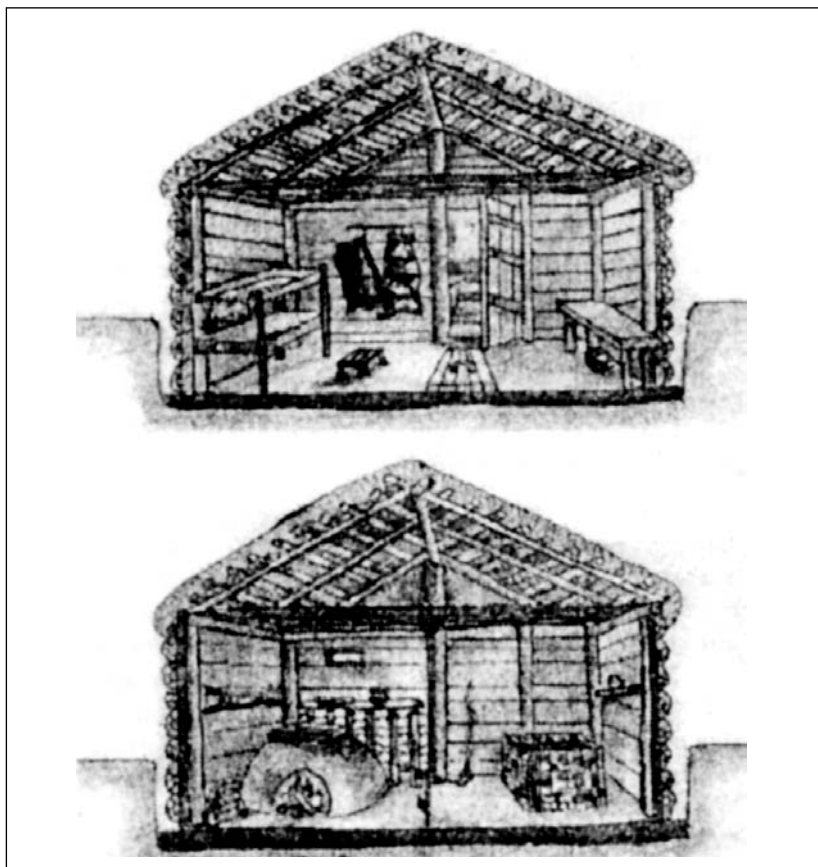
За власним експериментом (розведення вогню у печі житла № 11), стверджуємо, що ця опалювальна споруда нагрівається до достатньої температури за 10-15 хвилин і тримає тепло 1,5-2,0 години. Для цього необхідні досить невелика купка гілочок та один-два більші шматки дерева.

Головним освітлювальним засобом [Приймак, 1999, С.16; Колода, 1999, С.41] у такому житлі було вогнище, так званий “очажок”-коминець. Тут могла тліти скалка, встановлена на жердині. Саме рештки такої скалки і виявлені у залишках житла № 7/1997 р. [Левченко, Мироненко, Супруненко, 2001, С.46-60].

Під час запустіння житла № 11 мешканці використовували його для коптіння риби, про що свідчить знахідка розбитого, демонтованого противня, ділянка на підлозі з влаштуванням

Центром такого житла була глинобитна піч, поверх якої встановлювалася сковорода — противень (для випікання хліба). Верхній отвір на печі перекривався посудом для приготування їжі, а за його відсутності — випаленим глиняним диском — покришкою. Саме частину такої покришки і виявили при розкопках однієї із господарських

**Внутрішній вигляд пізньороменського житла № 11/1998 р.
Варіант реконструкції.**

жаровні та вогнища [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.47-53].

До сьогодні залишається відкритим питання про те, що саме було головною структурною одиницею забудови великого сівєрянського городища-протоміста, оскільки при розкопках не завжди можливо синхронізувати у часі житлову споруду та прилеглі до неї господарські приміщення. Найчастіше виявлені у заповненнях матеріали не співпадають у часі. Найбільш показовим,

у цьому плані, на думку дослідників, є житлово-господарський комплекс № 11, описаний вище [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.47-53]. На основі решток саме цієї споруди і отримані більшість даних, що надають уявлення про тогочасну садибу мешканців сіверянської Лтави.

До складу господи цього комплексу входило: власне житлове помешкання — типова напівземлянка прямокутної у плані форми, площею до 25 кв. м, та кілька господарських споруд. Так, господарська споруда №1 мала підпрямокутну форму і розміри 3,0х3,4 м. Чорно-сірий чорнозем заповнення містив чимало вуглин, рештки перепаленої соломи та гілочок лози. У північно-східній частині відзначена п'ятикутна за формою заглибина. Її перетин вказував на те, що це була передвхідна частина споруди. У заповненні цього своєрідного котловану, окрім попелу та вуглин, виявлена невелика стовпова ямка.

В північно-західній частині споруди, на дні, розчищені дві ділянки покриття долівки — перепаленої соломи та очерету. У південній частині господарської споруди знаходилася господарська яма №4, круглої у плані форми. Стінки ями нерівномірно звужувалися до сплющеного дна. Південно-західна частина мала більш похилі стінки, з ледь помітним уступом. Із заходу і півдня краї господарської споруди позначали ямки від стовпів, на захід від них розташовувались дві більші стовпові ями.

У цілому весь комплекс ям і заглиблень вказував на існування на цьому місці залишків легкої присадибної споруди. До комплексу господарської споруди №1 належить і господарська яма № 6, діаметр якої становив 1,6 м, глибина 0,4м, майже рівні стінки звужувались до плоского дна діаметром 1,5 м. Її заповнення аналогічне до вмісту попередньої ями. На рівному дні по центру розчищені дві стовпові ямки, прямокутної у плані форми, розмірами 12х16 і 12х12,5 см і глибиною до 6 см, дно яких мало сліди заокруглень підструганих кілків, що утримували перекриття або слугували основою драбини. До садиби також слід віднести і господарські ями №№ 10, 14, 15.

Яма №10 знаходилася у центральній частині розкопу, мала овальну форму. Її розміри 3,6х2,6 м, глибина від рівня виявлення

0,9 м. Пологі стінки плавно переходили в округле дно, діаметром 3,2х2,4 м. З південного заходу від житла №11 стінки були пологішими і ступінчасто опускались до дна. На першій сходинці знаходилась стовпова ямка розміром 0,25х0,40 м.

Дві господарські ями — №№14-15, що розташовувались біля північно-західного кута житла, були незначно заглиблені (0,35 м) і мали овальну форму. З півдня у заглибленні поряд розташовувалась і яма № 14, овальної у плані форми, розміром 1,25х1,50 м, з рівними, трохи звуженими до вирівняного дна, стінками, розмірами 1,05х1,40 м. Господарська яма № 15, круглої у плані форми, розміром 0,85х0,90 м, зі звуженими до горизонтального дна стінками, діаметром 0,80 м. Заповнення ям — це щільний затічний сіро-чорний чорнозем — культурний шар, з поодинокими уламками подрібненого ліпного посуду роменської культури та окремими вуглинами. Глибини цих ям складають 0,5 і 0,4 м від рівня фіксації [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.47-68].

Цікавою особливістю планування такої садиби є те, що, з вище описаних господарських ям, жодна не може з усією впевненістю бути ідентифікованою, як зернова. Зерновими в наш час можна вважати лише всі дзвоноподібні у перетині ями, які мали слугувати для збереження зерна [Григор'єв, 2000, С.103-104]. Та, оскільки доволі вагому інформацію про господарський розвиток носіїв роменської культури можуть надати саме господарські споруди, спробуємо виокремити з усього загалу ям ті, які можна ідентифікувати в якості зернових.

Усі господарські споруди умовно можна поділити на два типи. Це власне господарські приміщення та різного типу господарські ями. Найчастіше археологічно зафіксованими господарськими спорудами є саме ями. Серед них виділяються ями з більш-менш сталими формами та однотипні за призначенням — зернові. Традиція зберігання зерна у таких ямах була стійкою на протязі ряду століть вітчизняної історії. Етнографічні матеріали засвідчують існування таких ям і в XIX, і в XX ст. Наприклад, у автобіографічній повісті В.Леонтовича “Хроніка Гречок” двічі у тексті зустрічаємо інформацію про них: „... в городі було багато горлатих ям з усяким збіжжям”, “...а таки сіяв щороку з запасом

і те що не розійдеться, каже, бувало, привозити на своє дворище у город, де за своїм доглядом випалював горлаті ями та засипав у них зерно” [Леонтович, 1997, 128 с.]. Подібні етнографічні паралелі зустрічаємо і в працях Д.К.Зеленіна [Зеленин, 1991, 512 с.] та Хв.К.Вовка [Вовк, 1995, 335 с.]. Нещодавно рештки подібних зернових ям, діаметром 1,2-1,6 м та глибиною більше 1,5-2,0 м, виявлені й Дніпровською археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під час розкопок кургана поблизу Західних відвалів Горішне-Плавнівського кар'єру залізистих кварцитів ВАТ “Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат” неподалік с.Дуканічі під Комсомольськом Полтавської області. Більше десятка таких ям, вишикуваних у три ряди, прилягали до присадибної ділянки хутірця початку ХХ ст. До речі, їх стінки були випаленими, а дно і горловина майже не відрізнялися від роменських, хоча й були влаштовані у супіщаному ґрунті [Повідомлення О.Б.Супруненка, 2005].

Спираючись на матеріали, що були виявлені під час розкопок посаду літописної Лтави, можемо констатувати наявність великої кількості господарських ям різних форм. У хронологічні межі роменської епохи входять не всі виявлені об'єкти, переважна більшість з котрих належить вже до давньоруського етапу життя поселення. Тому, виокремивши із загального масиву саме ті об'єкти, що мають чітку культурно-хронологічну атрибуцію, можна зробити певні обережні висновки щодо розміщення зерносховищ.

У переважній більшості господарські ями, що датуються власне роменським часом, є циліндричними за формою, їх стінки вирівняні, переходять під кутом або ж заокруглено у майже рівне дно. В деяких ямах простежуються сліди каркасної конструкції з дерева, як-то в ямі № 18, де було виявлено стовпову ямку діаметром 0,16 м та глибиною 0,06 м від рівня дна. Всі ж ями, що нагадують у перетині дзвоноподібні, належать вже до давньоруського часу — це ями №№ 2, 7, 10, 11, 13, 19, 26А.

Заповнення більшості ям з посаду Лтави має майже однаковий характер — це сіро-чорний чорнозем, зі включеннями печини, обмазки та вуглин. Серед знахідок переважають кістки

тварин та риби, а також значна кількість уламків ліпної та гончарної кераміки [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, С.47-68.]

За формою та заповненням жодну з ям роменського часу не можна зі впевненістю інтерпретувати як зернову, адже жодна з них не нагадує, за перетином, дзвоноподібну. Ями такої форми зустрічаються лише в житлах, прикладом чому слугує саме житлово-господарський комплекс № 11 та житло № 13. У житлі № 11 яма має такі розміри: діаметр горловини — 0,3 м, діаметр дна — 1,3 м, глибина — 1,7 м [Супруненко, Коваленко, Мироненко, Приймак, 1998, Ч.ІІ, Арк.2-41]. Маючи ці розміри, можна, хоча б приблизно вирахувати об'єм ями та кількість зерна, яка в ній зберігалася. Отже, об'єм даної ями буде складати приблизно 1,5 куб. м — це становить 7 четвертей (міра ваги сипучих тіл, що дорівнює 209,91 літрам) [СЭС, 1981, С.1503].

При розкопках житла № 11 були виявлені залишки зернівок зотлілої пшениці [Пашкевич, Горбаненко, 2002, С.134-137]. Враховуючи це, можна підрахувати кількість зерна, що зберігалася в ямі, тобто його натурну вагу. Натурною вагою, або натурою, називається вага 1 л зерна в грамах, що насипається в спеціальну літрову мірку. Натура зерна пшениці середньої якості становить 760 грам [Хлеба зерновые, 1959, С.231-243]. Отож, вага зерна, що могло зберігатися в ямі, складає 1069,32 кг.

Яма у житлі № 13 має дещо інші розміри: діаметр горловини — 0,5 м, діаметр дна — 1,07 м, глибину — 1,2 м. Об'єм цієї ями становить 1,1 куб. м, це приблизно 5 четвертей. Вага зерна, що мало зберігатися там, становить не менше 836 кг [Пуголовок, 2004, С.52].

Звичайно ж, ці розрахунки мають приблизний характер, оскільки зерно пшениці сьогодні, внаслідок селекційної роботи, стало вже дещо іншим, аніж те, що вирощували наші прашури. Та все ж, на підставі цих розрахунків можемо мати певні уявлення щодо корисного об'єму ям-зерносховищ.

Наведені приклади ям, за класифікацією О.В.Григор'єва, можна віднести до великих і середніх [Григорьев, 2000, С.103-104], відповідно, з об'ємом, що перевищує 6 четвертей, — це яма житла № 11, і з об'ємом у 4-6 четвертей — яма житла № 13.

Саме в цих ямах і зберігався посівний фонд. Зерно для сівби не можна було сушити у пічах та на глиняних противнях, а тим більше, прожарювати, оскільки воно втрачало свою здатність до проростання. “Живе” зерно використовує кисень і виділяє вуглекислий газ. У закритому просторі воно швидко знищує весь кисень, а потім — “засинає”, оживаючи знову лише тоді, коли до сховища потрапляє свіже повітря. Експеримент, що описаний у праці чеських дослідників Р.Малінової і Я.Маліна, показав, що зберігання зерна у такий спосіб не впливало на якість насіння. Однак, було помічено, що розкриття ям, в результаті якого до них потрапляє кисень, несприятливо впливає на зерно. Тому, напевне, давні землероби відкривали ями тільки один раз і забирали звідти все зерно [Малинова, Малина, 1998, С.64-65]. Зважаючи на доволі значні об’єми ям, те зерно, яке, наприклад, використовували для їжі, вигідно було зберігати в меншій кількості у горщиках-зерновиках, або ж у тесаних скринях-коробах безпосередньо в житлі.

Таким чином, можна стверджувати, що з виявленого обсягу господарських ям, лише їх невелику кількість можна зі впевненістю віднести до зернових і пов’язувати з ними зберігання посівного фонду. Показовим є й те, що ями такої форми зустрічаються винятково у межах жител, ями ж іншого призначення — розташовані серед присадибних ділянок.

Досить цікавим фактом для розуміння майнового статусу мешканців поселення є і те, що ями мають неоднаковий об’єм. З цього можна зробити припущення, що розміри ділянок, які обробляли мешканці літописної Лтави, не були однаковими, а їх площа пропорційно залежала від кількості працездатних членів сім’ї та від її статку [Пуголов, 2004, С.53].

Насамкінець, можна констатувати те, що виявлений при розкопках у Полтаві комплекс, за матеріалами заповнення та взаємним розташуванням об’єктів, можна ідентифікувати саме як садибу. Площа такої садиби становить майже 50 кв. м (6,5х8,0 м). Тому теоретично можна розрахувати і розміри найближчої присадибної ділянки, що становитиме не більше 80-100 кв. м. Звісно ж, сільськогосподарські угіддя пізньороменської доби знаходилися на певній відстані від посаду, імовірно, що в районі сучас-

ного Березового скверу чи початку вулиць Пушкіна та Міщенка, а то й далі. Можна припустити, зважаючи на розміри самого житлового приміщення (це 25 кв. м) та на дворову забудову, що даний комплекс належав доволі заможній родині, а його існування вписується у межі X ст. і раптово припиняється — на поч. XI ст.

Ці трагічні події пов'язуються дослідниками із погромом Лтави, що відбувся у перших десятиліттях XI ст. Полтавські та сумські дослідники припускають, що ця подія знайшла відображення в одному з писемних повідомлень, де під 1015 роком згадується “умирення городов” сіверянських князем Борисом Володимировичем, який придушив виступ сіверян, підтриманих печенігами [Приймак, 1997, С.110; Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001 С.52-76; Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, С.53].

Таким чином, матеріали археологічних досліджень у Полтаві надають уявлення про характер житлових і господарських споруд літописних сіверян часу їх остаточного входження до Київської Русі, тобто тієї епохи, коли на зміну епізодичним зборам данини тут з'явилися представники великокнязівської адміністрації та складаються засади адміністративно-територіального підпоряд-

**Варіант реконструкції зовнішнього вигляду
пізньороменської садиби № 11/1998 р.**

кування окраїнних земель південного-сходу Русі центральній київській владі.

Житлові та господарські споруди часу розселення літописних сіверян на Полтавських теренах залишили певний слід у генезі житла і побуті населення Дніпровського Лівобережжя України. Частина конструктивних елементів таких господ зберігалася й за доби Давньої Русі, певна частина “дожила” до епохи пізнього українського середньовіччя, а фактично, і до новітнього часу — XIX ст. [Українці, 1999, С.13-74].

Висновки

Звертаючись до археологічних матеріалів, що засвідчують більше ніж 1100-літній вік міста Полтави, не можемо обминати факт його заснування літописними сіверянами — носіями роменської археологічної культури VIII - початку XI ст. Нижнє Поворскля, де знаходиться сучасний обласний центр, належить до найпівденніших районів розселення сіверян. За визначенням спеціалістів, цей мікрорегіон Дніпровського Лівобережжя став осередком “малого” князіння, тобто формування окремої територіально-адміністративної одиниці Сіверянського племінного союзу чи напівавтономного утворення на його межах, що виник на кордоні майбутніх Давньоруських земель та Хозарського каганату. Порубіжна із кочовим світом фортеця, ймовірно за все, у IX ст. стала найбільш південним центром ворсклинської групи сіверян, а наприкінці X - на початку XI ст. Лтава досягла апогею свого розквіту, як найбільший центр сіверянського населення мікрорегіону. Часткове розорення цього населеного пункту пов'язане, можливо, із походом на сіверян однієї з дружин нащадків Володимира Святославича та остаточним інкорпоруванням носіїв пізньороменської культури до складу Києворуської держави у перших десятиліттях XI ст. [Приймак, 1999, С.16-17]. Відродження життя на цьому поселенні відбулося в доволі короткі строки, як зазначають дослідники, вже через десятиліття на ньому існували поодинокі житлові споруди й відроджувалося господарське життя [Супруненко, Кулатова, Мироненко, Приймак, 1999; С.65-67]. Таким чином, у цьому віддаленому від Києва куточку Сіверянської землі найдовше зберігалися давні традиції побуту, елементи матеріальної культури, поховальний обряд місцевого населення і, звісно ж, традиції домобудівництва.

У результаті археологічних досліджень у Полтаві отримані надійно документовані матеріали, що ілюструють характер міської забудови, житлобудування та матеріальну культуру пізніх сіверян. Розкопками виявлені кілька яскравих житлово-господарських комплексів, що належали рядовим мешканцям укріпленого

поселення та його селищ. Аналіз виявлених залишків споруд дозволяє, з певною мірою достовірності, реконструювати їх і, таким чином, відтворити вигляд житла наших попередників на Полтавській землі понад 1000 років тому.

Житла, виявлені у Полтаві, належать до типових напівземлянок, підпрямокутних чи квадратних за формою, заглиблених у материковий ґрунт. Їх стінки зводилися із дерев'яних плах, які утримувалися системою стовпів, розташованих у три ряди. Стіни житла здіймалися на 1,0-1,5 м над рівнем давнього горизонту, а нижче колишньої поверхні землі заглиблювалися не більше, ніж на 1,0 м. Покрівля жител влаштовувалася двоскатною і спиралася на поперечні лаги і стропила, простір між якими викладався жердинами або дошками. Стовпова конструкція каркасу була основою влаштування меблів — лав, лежанок, додаткових полиць для посуду та ін. Простір між стовпчиками таких меблів займали запаси збіжжя, посуд, знаряддя праці тощо. Тут же могли розташовуватися клітки для птиці і дрібних тварин. Центром такого житла була глинобитна піч, поверх якої встановлювалася сковорода-противень. Світло до житла потрапляло через двері чи невелике віконце над піччю. Через них же виходив дим та кіптява від печі. Для освітлення використовувалися вогнища-коминки та скалки.

Господарські приміщення були наземними, прямокутними у плані, каркасно-стовповими спорудами типу хлівів, куренів, стіни яких зводилися із жердин, а покрівля — з очерету. Господарські ями перекривалися дерев'яними покришками та обмазувалися прошарком глини. Деякі з них виконували роль погребів.

Уявлення про садибу того часу, що складалася з житла та присадибних споруд, надають рештки кількох житлово-господарських комплексів, що у середньому займали площу близько 50 кв. м.

Матеріали археологічних досліджень у Полтаві надають уявлення про характер житлових і господарських споруд літописних сіверян часу їх інкорпорування до складу Київської Русі. Існує реальна можливість їх відтворення з натуральних матеріалів, на що необхідні досить незначні витрати. Такі відновлені об'єкти могли б стати не тільки чудовим наочним посібником

для вивчення історії нашої країни та рідного краю, а й прислужитися розвитку туристичного бізнесу, прикладів цьому у країнах Західної та Центральної Європи більш ніж достатньо, згадаймо хоча б Біскупинське городище в Польщі та експериментальне поселення в датському Лейрі.

Резюме

Обращаясь к археологическим материалам, которые доказывают более чем тысячелетний возраст Полтавы, мы не можем оставить в стороне тот факт, что основателями городского поселения были летописные северяне — носители роменской археологической культуры VIII - начала XI ст. Нижнее Повороскье, где находится современный областной центр, было самой южной точкой их расселения. По определению специалистов, этот регион Днепровского Левобережья стал центром “малого” княжения, то есть формирования отдельной территориально-административной единицы Северянского племенного союза или полуавтономного образования на его границах, которое возникло на рубеже Древнерусских земель и Хозарского каганата. Пограничная с кочевым миром крепость, вероятнее всего, в IX ст. стала наиболее южным центром ворсклинской группы северян, а в конце X - в начале XI ст. Лтава достигла апогея своего развития, как наиболее крупный центр северян в микрорегионе. Частичное разорение населенного пункта связывают с походом на северян одной из дружин наследников Владимира Святославича и окончательной инкорпорацией носителей позднероменской культуры в состав Киеворусского государства в первых десятилетиях XI в. [*Приймак, 1999, С. 16-17*]. Возрождение жизни на этом поселении произошло в довольно короткие сроки, по мнению исследователей, уже через десятилетие на нем существовали отдельные жилые постройки и возрождалась хозяйственная жизнь [*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Приймак, 1999; С. 65-67*]. Таким образом, в этом отдаленном от Киева регионе Северянской земли долгое время сохранялись местные традиции быта, элементы материальной культуры, погребальный обряд местного населения и, конечно же, традиции домостроительства.

В результате археологических исследований в Полтаве получены надежно документированные материалы, которые иллюстрируют характер городской застройки, домостроительство и материальную культуру поздних северян. Раскопками обнаружено несколько показательных жилищно-хозяйственных

комплексов, которые принадлежали рядовым представителям населения Лтавы. Анализ выявленных остатков конструкций позволяет, с определенной мерой достоверности, произвести реконструкцию жилищ.

Жилища, обнаруженные в Полтаве, являются типичными полуземлянками, прямоугольными или же квадратными по форме, углубленными в материковый грунт. Их стены возводились из деревянных плах, которые удерживались при помощи системы деревянных столбов, размещенных в три ряда. Стены жилища поднимались на 1,0-1,5 м над уровнем древнего горизонта, а ниже поверхности земли углублялись не больше, чем на 1,0 м. Крыша жилища, по всей видимости, была двускатной и опиралась на поперечные лаги и стропила, пространство между которыми выкладывалось досками. Столбовая конструкция каркаса была основой для мебели. Пространство между мебелью занимали запасы и сельскохозяйственные орудия. Тут же могли размещаться и клетки для птиц и мелких домашних животных. Центром такого жилища была печь, поверх которой устанавливалась сковорода — противень. Свет в это жилище попадал через двери и, видимо, через маленькое окошко над печью. Через них выходили дым и гарь от печи. Для освещения использовали лучины и очажки.

Хозяйственные сооружения были наземными, прямоугольными в плане, каркасно-столбовыми постройками типа хлева, шалаша, стены которых возводились из жердей, а крыша — из камыша. Хозяйственные ямы перекрывались деревянными крышками, а внутреннее пространство — обмазывалось глиной.

Представление об усадьбе того времени, включавшей в себя жилище и комплекс приусадебных построек, дают остатки нескольких жилищно-хозяйственных комплексов, которые занимали площадь около 50 кв. м.

Материалы археологических исследований в Полтаве дают представление о характере жилищных и хозяйственных построек летописных северян времени их инкорпорации в состав Киевской Руси. Есть реальная возможность их реконструкции из натуральных материалов, на что потребуется не так уж много материальных затрат. Такие восстановленные объекты могли быть не только прекрасным наглядным пособием для

изучения истории нашей страны и родного края, но и послужить развитию туристического бизнеса, примеров чему в странах Западной и Центральной Европы больше чем достаточно, вспомним хотя бы Бискупинское городище в Польше и экспериментальное поселение в датском Лейре.

Summary

Addressing to archaeological materials, which prove more than thousand years age of Poltava, we can say that, the founders of an urban settlement were annalistic Severyanes - carriers of Romenskaya archaeological culture (the VIII - beginnings of the XI cc A.D.). The Lower Vorskla, where is situated a modern regional centre was the most southern point of their moving. By definition of the experts, this region of Dniepers Left Bank became the centre of minor tribal principedom. Here formed new territorial structure between the borders of Rus and Chossar kaganat.

Boundary with nomad world the fortress, is more probable than everything, in IX c. became the most southern centre of Vorskla Severyanes group, and in the end X - in the beginning of the XI cc. Ltava has reached apogee of the development, like the largest centre of Severyanes Union in microregion. Partial ruin of the settlement connect to a campaign on Severyanes by one of the successors of Vladimir Svyatoslavovich and final incorporation carriers of Romenskaya culture in structure of the Rus state in the first decades of the XI c. The revival of life on this settlement has taken place in rather short terms, in opinion of the researchers, in one decade of XI c. on it existed separate inhabited construction and the economic life revived. Thus, in this region, remote from Kiev, long time the local traditions of a life, elements of material culture, burial customs of the local population, and, certainly, tradition of housebuilding were kept.

In result of archaeological researches in Poltava are received reliably materials, which showed us a character of urban building, and culture of late Severyanes. By excavation some indicative complexes are revealed which belonged to the ordinaries members of the population. The analysis of the revealed rests of designs allows give us a chance to get the reconstruction of dwellings.

The dwellings, are typical buildings for the region. Their walls were erected from boards, which were kept through system of wooden poles placed in three lines. Walls of dwellings rose on 1,0-1,5 m above a level of ancient horizon, and below former surface of ground went deep no more, than on 1,0 m. The roof of dwelling on all visibility was double slope and based on cross boards and rafter, the space between which was spread by boards. The space between furniture was occupied by stocks and agricultural instruments. Here could be placed both crate for birds and fine domestic animals. The centre of such dwelling was the furnace, atop of which the frying pan — a baking sheet was established. Light in this dwelling got through doors, and probably through small window above the furnace. Through them left a smoke from the furnace. For illumination used candles or open fire.

Economic buildings were ground, rectangular in the plan, which walls were erected from boards. And roof from a cane. Economic hole were blocked wooden cover, and internal space spread by clay.

The performance about manor of that time, which included dwelling and complex of economic buildings, is given by the rests of several complexes, which occupied the area about 50 sq.m.

The materials of archaeological researches in Poltava give performance about character of housing and economic constructions annalistic Severyanes of time them incorporated in structure of Kiev Rus. There is a real opportunity of their reconstruction from natural materials, on what many material inputs is required not so. Such recovers objects could become not only perfect object by the grant for study of a history of our country and native territory. And of course for development of tourist business, examples that in the countries of Western and Central Europe has more than enough. We can say about the Biskupinsky hillfort in Poland and a settlement in Danish Laire for example.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Література

Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.69-73.

Археологическая карта России: Брянская область / Авт.-сост. **Кашкин А.В.** — Москва, 1993. — С.245-248.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Мироненко К.М. Давня історія Полтавщини (VI - перша пол. XVI ст. н.е.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 200 с.: 450 іл.

Борисевич Г.В. Некоторые особенности древнерусской архитектуры // Архитектура, история, современность. — Москва, 1987. — С.26-31.

Винников А.З. Жилые и хозяйственные постройки Маяцкого селища // Маяцкое городище: Труды советско-болгаро-венгерской экспедиции. — Москва, 1984. — С. 104-112.

Бовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. — Київ, 1995. — 335 с.

Григор'єв О.В., Кулатова І.М. Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави (за розкопками 1990 р.) // ПАЗ-1999. — Полтава, 1999. — С.22-27.

Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — С.104-105.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — Москва, 1991. — 512 с.

Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.33-43.

Колода В. Нові дослідження Мохначанського городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999. — С.40-45.

Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — Київ, 1971.— 175 с.

Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. // САИ. — Москва, 1996. — 269 с.

Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1(5). — С.73-76.

Кулатова І.М. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // ІІІ Полтавська наук. конф. з історич. краєзнавства: Матеріали. — Полтава, 1994. — С.11-16.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — №1 (5). — С.47-68.

Кухаренко Ю.В. Новопокровський могильник і поселення // Археологія. — Київ, 1957. — Т.6. — С.41-54.

Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — №2 — С.46-60.

Леонтович О.В. Хроніка Гречок. — Київ, 1997. — 128 с.

Ляпушкін І.І. Старослов'янське поселення VIII-XIII ст. на території міста Полтави // АН УРСР. — Київ, 1949. — Т.1. — С.58-75.

Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — Москва, 1951. — Т.15. — С.17-43.

Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА. — Москва-Ленинград, 1958, — С.193-207.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва, 1961. — № 104. — 382 с.

Макаренко М.О. Городище Монастирище // Науковий збірник Історичної секції ВУАН. — Київ, 1926.— Вип. 19. — С.3-23.

Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // Известия Императорской Археологической Комиссии. — СПб., 1907. — Вып.22. — С.38-90.

Макаренко Н. Полтавский клад 1905 г. // Труды ПУАК. — Полтава, 1908. — Вып.5. — С.201-205.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские поселения у с.Монастырек на Среднем Днепре. — Киев, 1988. — С. 80-85.

Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. — М., 1998. — С. 64-65.

Мироненко К.М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава, 1999. — С.49-55.

Моргунов Ю.Ю. Функциональное назначение городищ Юго-Восточной Руси // АИП. — Полтава, 1990. — 106-108.

Моця О.П. Протистояння Русі Полю (за матеріалами Сули і Сіверського Дінця) // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.7-10.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1. — С.134-137

Петрашенко В.О. Житла VIII-X вв. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — Київ, 1981. — Вип.37. — С.48-59.

Полтава: історичний нарис / За наук. ред. Супруненка О.Б., Якименка М.М., Лобурця В.Є., Войналовича В.О. — Полтава: Полтавський літератор, 1999. — 298 с.

Приймак В.В. Формування територіальної структури давньоруських пам'яток на Північному Сході Лівобережної України // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: М-ли Міжнар. конф., присвяч. 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — С.110.

Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. — Полтава, 1999. — С.28-43.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — № 1 (5). — С.11-19.

Приймак В.В., Супруненко О.Б. Полтаві 825 / 1100 років // АЛЛУ. — Полтава, 1998. -№1-2. — С.2 обкл.

Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. — Київ, 1971. — № 3. — С.24-29.

Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло літописних сіверян (варіант реконструкції) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — №1(9). — С.91-93.

Пуголовок Ю.О. Роменська садиба як структурна одиниця забудови сіверянського поселення (на матеріалах літописної

Лтави) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей. — Чернівці, 2004. — С.104-106.

Пуголовко Ю.О. Зернові ями з посаду літописної Лтави // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. — Донецьк, 2004. — Т.4. — С.52-53.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // САИ. — Москва, 1975. — Вып.Е 1-32. — 178 с.

Четверть // Советский энциклопедический словарь / Под ред. **Прохорова А.В.** — Москва, 1981. — С.1503.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — 24 с.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава, 1998г. — 157 с.

Супруненко О. Археологічне обличчя Полтави // Архитектура и престиж. — Київ, 1999а. — № 4. — С.38.

Супруненко О. Літописна Полтава // Рідний край. — Полтава, 1999б. — №1. — С. 113-116.

Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-ліття міста Полтави — за даними археологічних досліджень) // ПАЗ-1999в. — Полтава, 1999. — С.9-15.

Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1999г. — №1. — С.20-30.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — №1. — С.52-71.

Супруненко О.Б., Приймак В.В. Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. — Київ-Полтава, 2004. — С.17-22.

Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — Киев, 1975. — 168 с.

Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — Київ, 1992. — 216 с.

Сухобоков О.В., Юренко С.В. Опошнянское городище. — Полтава, 1995. — 92 с.

Толочко П.П. Про 1100-літній вік Полтави // ПАЗ-1999. — Полтава, 1999. — С.5-6.

Українці: історико-етнографічна монографія у 2-х кн. / За наук. ред. **Пономарьова А.** — Опішня, 1999. — Т.1. — 459 с.

Хлеба зерновые // Товарный словарь / Под ред. **Пугачева И.А.** — Москва, 1959. — Т. XI. — С.231-243.

Шинаков Е.А., Гурьянов В.Н. Русско-родимическое пограничье с середины X - середины XII вв.: Природно-географический аспект // Гистарычна-археологічны зборник. — Минск, 1994. — №3. — С.256-258.

Архівні джерела

Ляпушкин И.И. Краткий (предварительный) отчет о полевых изысканиях 1946 г. Днепровской Левобережной экспедиции ИИМК. АН СССР. — Полтава, 1946. — Машинопис (копія) // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.58. — 6 арк.

Ляпушкин И.И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне р. Ворсклы (из полевых изысканий 1945 г., г. Полтава — с.Перекоп) и некоторые выводы из них (Вместо отчета в ИА АН УССР). — Полтава, 1945. — Машинопис // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.60. — 55 арк.

Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы (Полтавская и Харьковская обл.) и некоторые выводы из них. — Київ, 1946. — Ксерокопія // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.60. — 55 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави в 1997 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — 1997. — Ч.1. — Спр. 256. — 146 арк

Супруненко О.Б., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (м.Полтава) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — 1998. — Ч.ІІ. — Спр.284. — 156 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Коваленко О.В., Мироненко К.М., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави 1998 р. (м.Полтава) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — 1998. — Ч.І. — Спр.283. — 260 арк.

Супруненко О.Б. Пуголовок Ю.О. Звіт про розвідки на території м. Полтави і в Полтавському районі Полтавської області в 2003 році з підготовки археологічної частини тому “Зводу пам’яток історії та культури”. — Полтава // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — 2004. — Спр.379. — 74 арк.

Список скорочень

АИП — Археологические исследования на Полтавщине, Полтава

АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава

ВУАН — Всеукраїнська Академія наук, Київ

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук, Київ

НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава

ПУАК — Полтавская Ученая Архивная комиссия, Полтава

СА — Советская археология, Москва

САИ — Свод археологических источников, Москва

ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

Зміст

Вступ	3
I. Історичний центр міста Полтави та дослідження пізньороменських старожитностей	7
II. Житлово-господарські комплекси роменської культури з посаду літописної Лтави	14
III. Роменська садиба як структурна одиниця забудови сіверянського поселення	21
Висновки	32
Резюме	36
Summary	38
Джерела та література	40
Список скорочень	46

Наукове видання

Пуголовок Юрій Олександрович
Садібa пітописних сіверян
(за матеріалами розкопок у Полтаві)

Українська мова,
резюме — англійська і російська мова

Відповідальна за випуск — **Федченко Т.Ф.**
Технічний редактор — **Удовиченко О.І.**
Комп'ютерний набір — **авторський**
Коректура — **авторська**
Переклад англ. мовою — **авторський**
Комп'ютерна верстка — **Удовиченко О.І.**

Підп до друку 24.06.05. Формат 80х64/16
Папір офсетний. Гарнітура AdverGothicC, NewtonC. Друк офсетний
Ум- друк арк. 2,10. Ум.-фарб. відб. 2,15. Обл.-вид. арк. 3,10. Тираж 100.
Вид. № 104. Зам. № 3/2005.

Віддруковано ТОВ “Техсервіс”
м. Полтава, вул. Міщенка, 2, тел./факс (0532) 56-36-71.

Полтава
Видавництво "АСМІ"
ВЦ "Археологія"
2005

